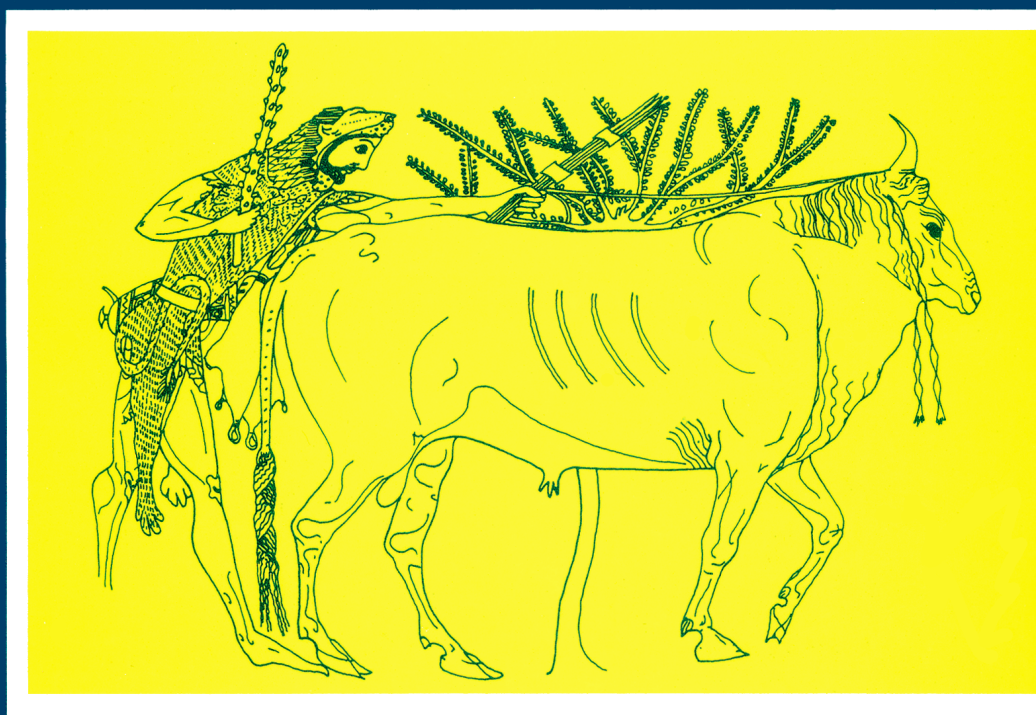

PALEO- AKTUEEL

4

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1993, Archeologisch Centrum Groningen, RUG

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RUG

Omslag: Herakles en de Kretenzische stier (530-'20 v.Chr.)

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden
overgenomen mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn
voorzien

Inlichtingen: ACG, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90 367 0353 0

PALEO-AKTUEEL

4

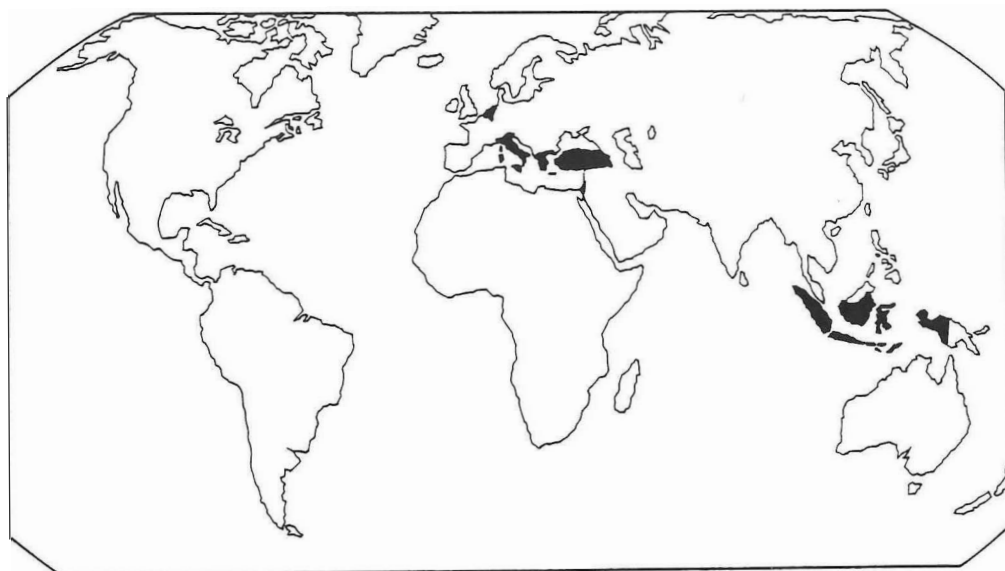
redactie

Mette Bierma
Jurjen M. Bos

Archeologisch Centrum

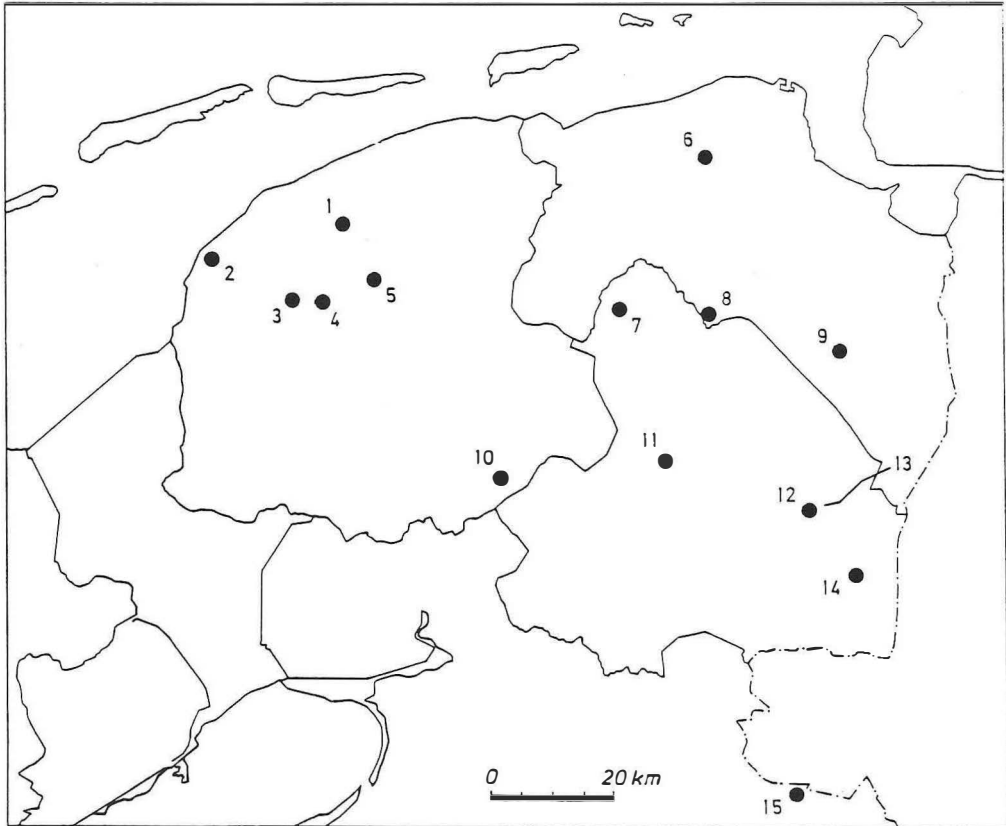
Groningen, 1993

In deze aflevering: België, Griekenland, Indonesië, Israel, Italië, Nederland en Turkije.

In deze aflevering uit Noord-Nederland:

1. Britsum; 2. Wijnaldum; 3. Meamert; 4. Weidum; 5. Hempens; 6. Middelstum; 7. Roden; 8. Weerdenbras; 9. Nieuwe Pekela; 10. Noordwolde; 11. Hooghalen; 12. Driest; 13. Valtherbrug; 14. Nieuw-Dordrecht; 15. Mander.

INHOUD

Voorwoord

G.-J. BARTSTRA	
Terugkeer naar Sulawesi	11
D. STAPERT, E. DRENTH & J. HULST	
Een bladspits van de Leusderheide (provincie Utrecht)	15
O.H. HARSEMA	
Mag het ook het broodje vis zijn?	20
R.P. EXALTUS, H.A. GROENENDIJK & J.L. SMIT	
Voortgezet onderzoek op de mesolithische vindplaats NP-3 (Groninger Veenkoloniën)	22
A.T. CLASON	
Een taxidermist in Bergschenhoek (Z.-H.)?	26
A. UFKES	
Vroeg-neolithische votiefgaven? Edelhertgeweien uit Drenthe en Groningen	28
A. UFKES	
Het hunebed O2 bij Mander (Ov.)	31
E. JANSMA & W.A. CASPARIE	
Een neolithische <i>landnam</i> ontrafeld door dendrochronologisch onderzoek van de veenweg van Nieuw-Dordrecht (Dr.)	33
J.J. HEKMAN	
Een topografische survey van het grafveld Chalandriani op Syros (Griekenland)	37
S. BOTTEMA, H.R. REINDERS & H. WOLDRING	
Laat-quartaire vegetatiegeschiedenis van het Oostmediterrane gebied: veldwerk in 1992	41
O.H. HARSEMA	
Een prijswinnend lot in de 'Vijfde Verloting'; een bronstijderf ontdekt in Roden (Dr.)	44
A.G.F.M. CUIJPERS	
Fysisch-antropologisch onderzoek van de crematieresten uit het urnenveld van Driest (Dr.)	49

E. TAAYKE	
Een kuil uit de vroege ijzertijd, gevonden in Roden (Dr.)	52
J. SCHEFFER	
Bewoningssporen uit de midden-ijzertijd te Meamert, een terp bij Winsum (Fr.)	57
B.-J. HAAGSMA, Z. MALAKASIÓTI, H.R. REINDERS & V. RONDÍRI	
Een survey tussen Baklali en Karatsadagli (Thessalië, Griekenland)	60
P. ATTEMA	
<i>On-site & off-site</i> , surveymethoden in Midden-Italië	65
M. MAASKANT-KLEIBRINK	
Mythologie en prehistorie I: de naakte man met de knuppel, een held uit de prehistorie?	70
R.H.P. LUTGERINK	
Numerieke analyse van Oostmediterrane pollendata; methode en eerste resultaten	75
G.J. DE LANGEN, H. HOMMES, T. PERGER & M. WISPELWEY	
Het project bodembeschermingsgebieden Friesland	80
H. WOLDRING	
Over tussenvormen van sleedoorn en kriekpruim	85
C. DYER & M. HAAGSMA	
Een geometrisch vondstcomplex in Nieuw Halos. De Halos-materiaalcampagne 1992 (Griekenland)	90
W.A. CASPARIE	
De Valtherbrug (Dr. en Gr.); meer dan één weg?	95
J. FEIJE	
Een stadje in Arkadië	100
J. SCHELVIS & A. ERVYNCK	
Mijten (Acari) uit Romeins Oudenburg in Vlaanderen	105
A.T. CLASON & L. VAN ES	
De oeros - <i>Bos primigenius</i> - van Britsum (Fr.) gedateerd	110
G.J. DE LANGEN, H. HOMMES, E. TAAYKE & M. WISPELWEY	
Een korte verkenning te Hempens-Zuiderburen (Fr.)	111

J.C. BESTEMAN, J.M. BOS & H.A. HEIDINGA De realisatie van het onderzoek bij Wijnaldum (Fr.)	116
J.C. BESTEMAN, J.M. BOS & H.A. HEIDINGA Het onderzoek bij Wijnaldum (Fr.): opgravingscampagne 1992	119
C.M. HAVERKORT, M. HOPMAN, J.M. PASVEER & W. PRUMMEL De jongste bewoners van Wijnaldum (Fr.)	123
T. LOOIJENGA Corpus 'Friese' runeninscripties	127
Y. DIJKSTRA Middeleeuwse bewoningssporen bij Hooghalen (Dr.)	132
W.P.M. MULDER & J. MOLEMA Het oude kerkhof van Noordwolde (Fr.)	137
J. MOLEMA Een verkennende opgraving van een verhoogde woonplaats in de gemeente Middelstum (Gr.)	140
J. SCHEFFER De stinspoort van Papinga-state te Weidum (Fr.)	145
P.B. KOOI De ontwikkeling van de borg Ewsum bij Middelstum (Gr.)	149
P. BAKS 'Een grensgeval': archeologisch onderzoek naar het blokhuis Weerdenbras (Gr.) (1505-1516)	154
A.F.L. VAN HOLK Incidentele passagiers aan boord van een binnenschip	159

VOORWOORD

Op grote schaal vindt aantasting plaats van stad en land in het kader van herinrichting en nieuwbouw. Dit is niet alleen in Nederland het geval, maar in alle landen waar archeologen van de Rijksuniversiteit Groningen werkzaam zijn. Bundeling van krachten en goede structurele voorzieningen zijn een strikte vereiste om de ontwikkelingen voor te zijn.

Onderzoek en onderwijs zijn de kerntaken van de archeologie bij de RUG. Een deel van de onderzoekscapaciteit is gericht op veldwerk: surveys, boorcampagnes en (nood)-opgravingen. De basis voor dit veldwerk wordt gelegd door een goede infrastructuur van de archeologie bij de RUG, maar zonder financiële, materiële en personele steun van velen is archeologisch onderzoek in deze tijd ondenkbaar. Landeigenaren, gemeentebesturen, bouwbedrijven, amateurarcheologen en sponsors leveren allen op geheel eigen wijze een bijdrage in de vorm van medewerking, advies, mankracht, machines en geld. Een blik op de lijst van lezingen, excursies, tentoonstellingen en publikaties leert dat archeologie maatschappelijk stevig verankerd is.

'Wijnaldum', met meer dan duizend vermeldingen in de media, meer dan 10.000 bezoekers aan de opgraving, vele tientallen lezingen en excursies en een lange lijst van sponsors is daarvan een duidelijk voorbeeld. Zonder de samenwerking met amateurs en vrijwilligers is 'Wijnaldum' niet te realiseren. Een goede uitvoering van de kerntaken is evenmin mogelijk zonder deze brede inzet.

In het verleden lieten de eindresultaten van archeologisch onderzoek vaak lang op zich wachten. Uitwerking en analyse van opgravingsgegevens vergen nu eenmaal veel tijd. Voor een goed contact met allen die bij de archeologische activiteiten van de RUG betrokken zijn is spoedige publicatie van de voorlopige resultaten van lopend onderzoek echter onontbeerlijk. Daarom is vier jaar geleden gestart met de uitgave van *Paleo-aktueel*. *Paleo-aktueel* is door de bijdragen van vele collega's uit de beroeps- en amateurwereld die actief participeren in het Groninger archeologisch onderzoek, een nuttige spiegel van het eerder geschetste beeld. Honderd verschillende auteurs werkten mee aan de 130 artikelen in de eerste vier afleveringen. Archeologie leeft in Groningen!

Tot nu toe was *Paleo-aktueel* een uitgave van de vakgroep 'Het Biologisch-Archeologisch Instituut'. Met ingang van 1 januari 1993 zijn de archeologie-sectoren bij de RUG samengegaan in een nieuwe vakgroep Archeologie en een Archeologisch Centrum Groningen. De samenwerking komt in deze uitgave al in beeld.

Dank zij de medewerking van de auteurs en het strakke regime van de redacteurs Mette Bierma en Jurjen Bos is het ook de vierde keer gelukt de artikelen kort te houden en de uitgave op tijd uit te brengen. Evenals voorgaande jaren verzorgde Xandra Bardet de correcties van de samenvattingen. De vele enthousiaste reacties van instellingen en personen die betrokken zijn bij het archeologisch onderzoek van de RUG staan borg voor voortzetting van *Paleo-aktueel*.

HET OUDE KERKHOF VAN NOORDWOLDE (FR.)

W.P.M. Mulder¹ en J. Molema

Noordwolde is een dorp in de Stellingwerfen, een gebied dat zich in de 14e eeuw van het landschap Drenthe afsplitste. Het dorp werd in de volle middeleeuwen gesticht als een veennederzetting; men vermoedt dat het een kerkelijke afsplitsing van Diever is (Oosterwijk, 1952: p. 40).

Ten gevolge van vernatting door het dalen van het maaiveld door oxydatie, krimp en zetting van het veenpakket en het hierdoor relatief stijgen van de grondwaterspiegel, werd het dorp in de late middeleeuwen verplaatst naar de huidige locatie, op een pleistocene rug.

In 1920 worden in Noordwolde tijdens werkzaamheden voor de bouw van het zogenaamde Rode Dorp archeologische sporen aangetroffen (205.62/546.62). Tufsteenblokken, skeletten en de ligging van de sporen op oud kerkeland wijzen in de richting van een voormalig kerkhof. Dit is reden voor de heren W. Hoekstra, gemeentearchitect te Wolvega, en A. Bezema, secretaris van de Vereeniging voor Heimatstudie der Stellingwerfen, de vondst aan de Leidse archeoloog J.H. Holwerda te melden. Deze stuurt zijn assistenten Schregel en Scholten, die op de bewuste plek een kleine opgraving verrichten. Aan de hand van een beknopt verslag van Holwerda, diverse krant artikelen, de documentatie van het Fries Museum en in het bijzonder situatietekeningen van de Noordwolder arts J.J. Mulder² kunnen we het resultaat van de opgraving reconstrueren.

Zoals boven reeds werd aangestipt was het terrein waarop gebouwd werd voorheen eigendom van de Hervormde gemeente. De kerk bezat twee naast elkaar liggende opstreckende heerden; de ene was 'viccarye'-grond en de andere 'pastorye'-grond. Uit de schetskaartjes die Mulder vervaardigde is af te leiden dat het oude kerkhof zich op de 'viccarye'-grond bevond en wel ongeveer

ter hoogte van een halfronde uitstulping in de verder rechte perceelbegrenzing (fig. 1). De opgraving door de assistenten van Holwerda bracht een door een gracht en mogelijk een plaggewalletje omgeven cirkelvormig terrein aan het licht, waarbinnen een groot aantal graven werd gevonden. Merkwaardig is dat de Leidse onderzoekers het terrein slechts door middel van een smalle proefsleuf onderzochten. Wel groeven ze een deel van de gracht uit. Het is dan ook waarschijnlijk dat deze opgraving bij Holwerda niet de hoogste prioriteit had. Dit kunnen we ook afleiden uit het feit dat het onderzoek, zeer tegen de zin van de arts Mulder, na een paar dagen gestaakt werd. Hij neemt contact op met de Groninger archeoloog A.E. van Giffen, die enkele dagen later de zaak in ogenschouw neemt, maar geen aanleiding ziet om het onderzoek voort te zetten. Vervolgens werd het kerkhof afgegraven om het bouwrijp te maken. Het is zeer waarschijnlijk dat Mulder bij die gelegenheid een aantal kaartjes heeft vervaardigd waarop hij de contouren van het kerkhof en de funderingen van de kerk, die blijkbaar tijdens het afgraven te voorschijn waren gekomen, heeft aangegeven (fig. 2). Ook staat het Leidse onderzoek, de proefsleuf en het uitgegraven deel van de gracht, er op aangegeven. Merkwaardig is dat de Leidse proefsleuf de kerkfunderingen heeft gesneden zonder dat de onderzoekers hiervan melding maken. Zouden ze niets hebben waargenomen?

Een bericht in het *Nieuwsblad van Friesland* van 20-2-1920 geeft een toelichting en aanvulling op de tekeningen van Mulder. Het blijkt dat in de gracht stukken tufsteen en een aantal kogelpotten en fragmenten van Rijnlandse keramiek gevonden zijn. Eén van de kogelpotten blijkt het skelet van een kind te bevatten. De funderingen van het kerkgebouw worden als

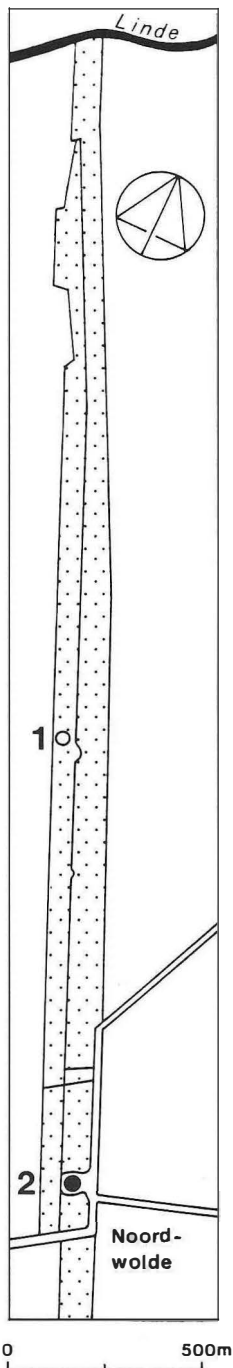

Fig. 1. Het opstreckende Noordwolder kerkbezit met de locaties van het oude kerkhof (1) en de huidige kerk (2).

volgt omschreven: "De fundamente van zoodanig gebouw zijn thans gedeeltelijk blootgelegd op ongeveer 30 c.M. beneden de heide. Evenals de graven zijn ze in de richting Oost-West. Deze fundamente zijn ongeveer 1.25 M. breed en bestaan uit platte lagen, thans gedeeltelijk verweerde steen, waarover een laag tufsteen, dik 8 c.M., welke met leem aan elkaar verbonden zijn. Deze fundeeringen wijzen aan, dat het gebouw 7.20 M. buitenwerks breed is geweest, terwijl de lengte nog onbekend is." Op een van de tekeningen van Mulder wordt het half rond gesloten koor met een stippellijn aangegeven, wat waarschijnlijk een veronderstelling aangeeft, omdat hij de overige funderingen duidelijk heeft ingetekend (fig. 2). Op een andere schets geeft Mulder een coupe door de zuidmuur van het schip en door enkele kuilen die in het schip werden aangetroffen. Mulder geeft enigszins andere maten van de funderingen dan in het hierboven geciteerde kranteartikel worden genoemd. De breedte van het schip stelt hij op iets meer dan 8 m en de breedte van de funderingen op 1,50 m, met een diepte van 0,60 m beneden maaiveld. Binnen de schipmuren wordt vlak onder het maaiveld een leemlaag aangetroffen; dit is ongetwijfeld de oude kerkvloer. Het karakter van de kuilen binnen de schipmuren is moeilijk vast te stellen. Het is niet uit te sluiten dat het paalgaten zijn. Ze vormen echter geen duidelijke configuratie (fig. 2), zodat we in de paalgaten niet direct een aanwijzing moeten zoeken voor een houten kerkgebouw dat vooraf gaat aan een tufstenen gebouw.

We kunnen concluderen dat Noordwolde een rond, omgracht kerkhof had, waarop een eenvoudige tufstenen zaalkerk met waarschijnlijk een half rond gesloten koor stond. Het is des te waarschijnlijker dat de kerk een half ronde koorsluiting heeft gehad omdat deze vorm in Friesland bij tufstenen zaalkerkjes overheerst. De datering van de kerk is een lastige zaak. De vondsten uit de gracht bieden wat dit betreft geen houvast omdat we met het Rijnlandse steengoed in ieder geval in de late 13e en vooral 14e en 15e eeuw zijn beland. De koorsluiting van

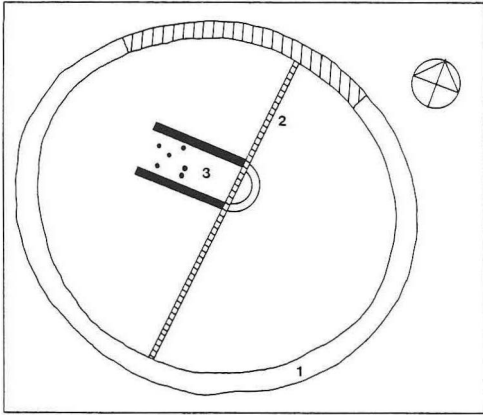

Fig. 2. De plattegrond van de kerk en het kerkhof (vrij naar twee tekeningen van Mulder). 1. Kerkhofgracht; 2. Leidse proefsleuf (lengte 54 m); 3. de kerk. De gearceerde gedeelten zijn door Holwerda onderzocht.

het gebouw is ook geen scherp daterend element. Wat rest aan dateringsmogelijkheid is het gebruik van tufsteen als bouw-materiaal en het ontbreken van baksteen. Hiervan kunnen we zeggen dat het gebruik van tufsteen in de late 12e eeuw verdwijnt. Baksteen doet ergens rond 1160/1170 zijn intrede. Een datering in de eerste helft van de 12e eeuw ligt het meest voor de hand, maar een 11e-eeuwse datering is niet uit te sluiten. De huidige kerk van Noordwolde dateert uit de late 17e eeuw, maar ze staat op de funderingen van een middeleeuwse voorganger. Zoals gebruikelijk bij middeleeuwse dorpsverplaatsingen in veengebieden met opstreckende verkaveling, staat deze kerk op dezelfde kavel als de voormalige kerk.

Opmerkelijk is de ronde vorm van het kerkhof binnen de lineaire structuur van een opstreckende verkaveling. Men zou hier misschien uit kunnen afleiden dat het kerkhof reeds aanwezig was toen het dorpsgebied opstreckend verkaveld werd, want normaal gesproken richt de vorm van het kerkhof zich naar de vorm van de bebouwing en de verkaveling. In gebieden met een opstreckende verkaveling is het kerk-

hof dan ook meestal rechthoekig.

Hoofdzakelijk dankzij de tekeningen van Mulder zijn we in staat geweest de archeologische informatie die het oude kerkhof van Noordwolde tijdens de egalisatie opleverde te presenteren. De beroeps-archeoloog Holwerda heeft het met zijn summere proefsleufje door de kerkheuvel dan ook ruimschoots moeten afleggen tegen de niet aflatende interesse van de amateur-archeoloog Mulder.

Summary

In 1920 the physician and amateur archaeologist Dr. J.J. Mulder completed a modest excavation begun by J.H. Holwerda in the municipality of Noordwolde (Friesland). Remains of a medieval church were uncovered during house-construction activities. Thanks to some detailed drawings made by Mulder during the levelling of the churchyard and information from contemporary newspapers, we can assemble the archaeological information: an 11th- or 12th-century church made of tuff had been built in a circular churchyard, surrounded by a ditch. At some point in the later Middle Ages the whole village, which was situated in a raised-bog area, was relocated to higher, Pleistocene grounds.

Noot

1. Schoolstraat 15, 8891 ME Oosterstreek.
2. De tekeningen van J.J. Mulder staan op glasplaatnegatieven, in het bezit van de eerste auteur.

Literatuur

- Kadastrale en Prekadastrale Atlas van Friesland 1640-1832. Deel 3: Weststellingwerf zuidelijk van de Linde.* Leeuwarden, 1989.
- Oosterwijk, T.H., 1952. *De vrije natie der Stellingwerfen.* Assen.